

УДК 811.161.2' 282.2

НОМІНАЦІЯ ПІДСОБНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРИМІЩЕНЬ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У сучасній діалектології усталився системний підхід у вивченні різних тематичних груп лексики. Лексика, пов'язана з будівництвом і побутом усе частіше привертає увагу вчених, котрі намагаються простежити зв'язки між розвитком лексичної системи мови й матеріальною та духовною культурою народу. Праці К. Глуховцевої [1], Л. Дорошенко [2], М. Никончука [4], О. Євтушка [3], Л. Тищенко [5] створили значну емпіричну базу свідчень про лексику будівництва, її склад, особливості семантичної й формальної структури, особливості формування, але номінація та закономірності виникнення таких номенів у східноподільських говірках не були предметом аналізу, що і визначає актуальність нашого дослідження.

Предметом нашого опису є назви підсобних господарських приміщень у східноподільських говірках, що знаходяться на території західної Черкащини, східної Вінниччини, північно-західної Кіровоградщини.

Лексико-семантичну групу на позначення підсобних господарських приміщень формують лексеми, що реалізують такі семи: 'приміщення для реманенту', 'відгороджене місце в коморі для зберігання зерна', 'приміщення для зберігання зерна', 'приміщення для просушування снопів', 'будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння і т. ін.', 'приміщення для зберігання кукурудзи', 'приміщення для полови', 'місце для молотьби, очищення та просушування зерна'. Позалінгвальні чинники, а саме форма господарювання, зумовили явище полісемії багатьох лексем, які репрезентують названі семи. Наприклад, лексема *ко́мора*, давнє запозичення з грецької чи латинської мови (ЕСУМ, II, 540), у сучасній українській мові відома зі значеннями «окрема будівля для зберігання зерна», «приміщення в

житловому будинку, де зберігають продукти», «склад» (СУМ, IV, 247). У східноподільських говірках лексема має широку семантичну структуру, оскільки реалізує семи 'приміщення для реманенту', 'приміщення для зберігання зерна', 'будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння і т. ін.', 'приміщення для зберігання кукурудзи', 'приміщення для полови', 'місце для молотьби, очищення та просушування зерна'. Лексема *ʃoɲa* у досліджуваних говірках позначає 'приміщення для реманенту', 'приміщення для полови', 'будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння і т. ін.', 'приміщення для зберігання зерна', 'приміщення для утримування корів у домашньому господарстві', 'приміщення, куди заносять вулики на зиму', 'приміщення для коней', 'приміщення для утримування свиней у домашньому господарстві'. Лексема *ʃoɲa* відома в українській мові від XVII століття (Ястремська, 140) зі значенням 'навіс, сарай'. У Словнику за редакцією Б. Грінченка лексема кодифікована зі значенням 'навіс, сарай, з двома, рідко трьома стінками для возів і господарських знарядь' (Грінченко, IV). Словник української мови реєструє лексему *ʃoɲa* зі значенням 'покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу і т.ін' (СУМ, XI, 509). Фасмер М. вказує на те, що лексема була запозичена з німецької мови через польське посередництво (Фасмер, IV, 466). Запозичена з балтійських мов (ЕСУМ, II, 467), лексема *кʹлун'а* зареєстрована у СУМ зі значенням «будівля для зберігання снопів, соломи, а також для молотьби, віяння тощо» (СУМ, IV, 191). У східноподільських говірках лексема *кʹлун'а* позначає 'приміщення для зберігання зерна', 'приміщення для просушування снопів', 'будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння і т. ін.', 'приміщення для зберігання сіна', 'приміщення для полови', 'місце для молотьби, очищення та просушування зерна', 'приміщення для реманенту'. Номен *хл'іу* кодифіковано у СУМ зі значенням 'будівля для утримування свійської худоби та птиці' і з ремаркою *рідко* у значенні 'сарай' (СУМ, XI, 72). У досліджуваних говірках, крім названих сем, лексема позначає приміщення для зберігання реманенту та приміщення для зберігання зерна.

Багатозначною у східноподільських говірках є лексема *по'в'ітка*, яка відома СУМ зі значеннями ‘господарське приміщення для утримування домашніх тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту’ (СУМ, VI, 674). Лексему вважають етимологічно спорідненою з лексемою *хл'іў* і такою, що походить від праслов'янського *povětь* ‘накриття’ (ЕСУМ, IV, 469). Зі значенням ‘будівля для сільськогосподарського реманенту’ слово відоме багатьом говіркам української мови (АУМ, I, к. 288). У східноподільському арелі реєструємо лексему *по'в'ітка* у реалізації таких сем: ‘будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння і т. ін.’, ‘приміщення для полови’, ‘приміщення для просушування снопів’, ‘житло з плетених з лози стін, обмазаних глиною, хата-мазанка’, ‘приміщення для реманенту’. Із тюркських мов запозичено лексему *са'рай*, де вона позначала будинок, палац, кімнату для житла, стійло, сарай для возів (ЕСУМ, 5, 180). У східноподільських говірках номен позначає будівлю для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння і т. ін., приміщення для зберігання сіна, приміщення для зберігання кукурудзи, приміщення для полови, місце для молотьби, очищення та просушування зерна, приміщення для реманенту, приміщення для коней, приміщення для утримування свиней, корів. Ці лексеми, які з такими чи подібними значеннями функціонують і в сучасній літературній мові, покривають весь ареал Східного Поділля.

Специфічні ж назви підсобних господарських приміщень займають значно менші ареали, формуючи острівні явища у декількох говірках. У більшості номенів на позначення підсобних господарських приміщень прослідковуються чіткі мотиваційні зв'язки. Мотиваційною основою для однослівних номінацій є:

- призначення приміщення: *п'ід^mсобка*, *прик^длад* ‘приміщення для реманенту’, ‘неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання їстівних припасів, різних речей тощо’, *ск^длад* ‘приміщення для зберігання зерна’, *кла^ддова* ‘приміщення для зберігання кукурудзи’, ‘приміщення для зберігання зерна’, ‘окрема

неопалювана кімнатка в хаті для зберігання їстівних припасів та різних речей’, ‘приміщення для реманенту’, ‘підсобне приміщення господарського значення’, *кладоўка* ‘приміщення для реманенту’. Лексема *підсобка* є дериватом лексики *підсобити*, запозиченої з російської мови (ЕСУМ, IV, 396). Решта номенів походять від дієслова *класти*.

- назва предметів, які зберігаються в такому приміщенні: *ре^нманентна* ‘приміщення для реманенту’;

- назва сільськогосподарської продукції, яка зберігається в такому приміщенні: *сно^ппарн’а* ‘приміщення для просушування снопів’, *полоўник*, *пол’їўник* ‘приміщення для половини’, *кукурузник* ‘приміщення для зберігання кукурудзи’;

- назва продукту, який просушували в такому приміщенні: *с’їнажник*, *с’їн:ик*, субститутивні форми *с’їл’ник*, *с’їл’ник* ‘будівля для зберігання снопів, сіна, половини, а також для молотьби, віяння і т. ін.’ Лексеми *ко^пщиц’а*, *ст’їж’ки* на позначення приміщення для просушування снопів, *ст’їж’ок* ‘приміщення для половини’ у східноподільських говірках є вторинними номінаціями.

- особливості будови та функція реалії: *п’їдна^в’ес*, *подна^в’ес*, *п’їдна^в’їс* ‘приміщення для зберігання сіна’, ‘приміщення для половини’, ‘приміщення для зберігання кукурудзи’, ‘будівля для зберігання снопів, сіна, половини, а також для молотьби, віяння і т. ін.’, *на^в’їс*, *на^в’ес*, *накри^т’а*, *п’їдна^в’еска* ‘приміщення для зберігання сіна’;

- назва продукту, який просушували, і функція реалії: *с’їно^ввал*, *с’їноз^ввал*, *с’їно^схоў*, *с’їно^сховищ’е* ‘приміщення для сушіння сіна’, *зе^рно^сховищ’е* ‘приміщення для зберігання зерна’. Номен *зе^рно^сховищ’е* на позначення відгородженого місця в коморі для зберігання зерна є вторинною метонімічною назвою.

- функції приміщення: *накри^т’а* ‘приміщення для зберігання сіна’, *су^ш’їлки* ‘приміщення для зберігання кукурудзи’;

- назва особи, яка працює в такому приміщенні: *маїс'терн'а*, *маст'ірс'ка*, *сл'ісарка*. У декількох говірках на позначення приміщення для реманенту зафіксовано лексему *маш'тарка*. Мовці самі зауважують, що ця лексема є дуже давньою: *бат'ки 'мої говорили маш'тарка* (с.Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл.). Словник української мови реєструє лише слова *машталір* «візник» та *маштарня* «майданчик або закрите приміщення для верхової їзди і тренування коней» (СУМ, IV, 658). Очевидно, лексема *маш'тарка* утворена за допомогою форманта -к- від запозиченої з німецької мови через польське посередництво лексеми *marstal* «стайня» (ЕСУМ, III, 425). І в давнину у *маштарках* зберігали необхідний реманент для ремонту возів. У Словнику Білецького-Носенка зареєстровано лексеми *машталірка* «дружина візника», *машталіренко* «син візника», *машталірівна* «донька візника», *машталірувати* «бути візником» (Б-Н).

- дія, яку виконували, облаштовуючи частину приміщення для певного сільськогосподарського продукту: *за'с'ік*, *за'с'іка* 'приміщення для полови', 'приміщення для зберігання кукурудзи', 'місце для молотьби, очищення та просушування зерна', *заго'рожка* 'приміщення для зберігання кукурудзи'. Лексеми *за'с'ік* і *заго'рожка* на позначення приміщення для зберігання зерна є метонімічним перенесенням назви із частини на ціле. Більшість номенів на позначення відгородженого місця в коморі для зберігання зерна є безафіксними віддієслівними дериватами: *відділяти* → *'в'ід':іл*, *відсікати* → *в'ід^м'с'ік*, *загородити* → *'загорода*, *заго'рожка*, *засікати* → *за'с'ік*, *за'с'іка*, *су'с'ік*. Лексема *засто'ронок* позначає у досліджуваних говірках відгороджене місце в коморі для зберігання зерна. Відома загальнонародній мові зі значенням «бокове місце, відділення у хліві, амбарі для складення чого-небудь» (СУМ, III, 329), вона є дериватом лексеми *сторона* (ЕСУМ, V, 428) і у східноподільських говірках формує острівні ареали. У багатьох говірках відгороджене місце в коморі для зберігання зерна номінують загальнонародними лексемами *'вугол*, *'угол*, *ку'ток*, *'м'ісце*.

- опосередковано мотивовані назвами дій: лексема ¹саж 'приміщення для зберігання кукурудзи', похідна від питомого *садити* (ЕСУМ, 5, 163), у досліджуваних говірках ще позначає 'літнє дерев'яне приміщення для утримування свиней'. Лексема *закрома* у східноподільських говірках позначає приміщення для зберігання зерна. З таким значенням назва відома правобережночеркаським говіркам (Лисенко). Очевидно, лексема споріднена з праслов'янським *kroma* «обрізаний край чого-небудь», що походить з **krem* «різати, відокремлювати» (ЕСУМ, III, 102). Лексема ¹т'ік та її похідна *т'ічок / то'чок* 'громадське приміщення для для молотьби, очищення та просушування зерна', 'приміщення для зберігання кукурудзи' відома ще в праслов'янську епоху, де позначала «утоптане для молотьби місце», буквально місце бігу коней, за допомогою яких молотять. Назва пов'язана з чергуванням голосних з **tekti* «бігти, текти» (ЕСУМ, V, 578). Лексема *гумен:ик*, що у східноподільських говірках позначає місце для молотьби, очищення та просушування зерна, є похідною від праслов'янського **gumьno*, яку пов'язують із первісним способом молотіння за допомогою худоби, що топтала снопи (ЕСУМ, I, 619).

Більшість лексем на позначення підсобних приміщень у говірках Східного Поділля є питомими, паралельно з ними функціонують запозичені номени. Незначні ареали утворює у досліджуваних говірках запозичена з тюркських мов лексема *ам'бар* (ЕСУМ, I, 66), її фонетичні варіанти із протетичним приголосним [г] - *гам'бар* та субституцією [н] – [м] *ан'гар*, що позначають 'приміщення для зберігання зерна, кукурудзи'. Лексема *амбар* маркована Словником української мови як розмовна (СУМ, I, 64). Лексема ¹ов'ін, зафіксована на позначення будівлі для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння і т. ін., очевидно, запозичена з білоруської чи російської мов, і яку вважають спорідненою із литовським *javiena* «поле з-під ярини», *jaucja* «клуня» (ЕСУМ, IV, 150).

У східноподільських говірках на позначення будівлі для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння і т. ін. вживають

загальнонародну лексему *сто'дола* (СУМ, IX, 723) та її фонетико-граматичні варіанти *сто'дол*, *сто'дон*. На думку етимологів, лексема є давнім запозиченням із польської мови, де позначає клуню (ЕСУМ, V, 423).

Лексема *са'нетка* та її фонетичний варіант *има'нетка* у досліджуваних говірках позначає приміщення для зберігання кукурудзи, і очевидно, первісно означала приміщення, у якому зберігали сапети (з тюркської кошики) (ЕСУМ, V, 179).

Номен *ша'лаш*, що позначає семи 'приміщення для зберігання кукурудзи', 'приміщення для зберігання сіна', 'приміщення для полову', походить з тюркських мов, відомий на позначення намету, палатки (Фасмер, IV, 397). Назва *'бункер* 'приміщення для зберігання кукурудзи' запозичена з англійської мови, де позначає «вугільний ящик» (ЕСУМ, I, 296).

Отже, ядро лексико-семантичної групи назв підсобних приміщень становлять питомі лексеми, мотивовані призначенням приміщення, назвою сільськогосподарської продукції, яка зберігається, просушується в такому приміщенні, особливостями будови та функцією реалії, дією, яку виконували, облаштуваючи частину приміщення для певного сільськогосподарського продукту. Незначна кількість спеціальних лексем на позначення підсобних господарських приміщень зумовлена способом господарювання на Східному Поділлі.

ДЖЕРЕЛА

АУМ – Атлас української мови. В 3-х т. – / Ред. кол: І. Г. Матвіяс (голова), Я. В. Закревська та ін. – К.: Наук. думка, 1984 – 2001.

Грінченко – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1–4.

Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 422 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.

СУМ – Словник української мови: В.11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.– Т. 1–11.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т.: Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева / Под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стереотип. – М.: Прогресс, 1986 – 1987. – Т. 1 – 4.

Ястремська – Ястремська Тетяна. Традиційне гуцульське пастихування. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 424 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнослобожанських говірок: дис. ... канд. філол. н. : 10.02.01 «Українська мова» / Глуховцева Катерина Дмитрівна / Дніпропетр. Держ. Ун-т – К., 1992. – 423 с. (машинопис).
2. Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. І. Дорошенко – К., 1999. – 19 с.
3. Евтушок А. Н. Лексика сільського строительства в українських западнополесских говорах : автореф. дисс...на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / А. Н. Евтушок. – К., 1989. – 19 с.
4. Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / Никончук М. В., Никончук О. М. – Житомир, 1990. – 396 с.
5. Тищенко Л. М. Структурна організація і динаміка побутової лексики південно-слобожанських говірок : дис. ... канд. філол. н. : 10.02.01 «Українська мова» / Тищенко Лариса Миколаївна. – К., 2002. – 410 с.

АНОТАЦІЇ

У статті здійснено опис репрезентантів лексико-семантичної групи на позначення підсобних господарських приміщень, вказано на мотиваційні ознаки, релевантні для їх номінації у східноpodільських говірках.

Ключові слова: лексико-семантична група, назви господарських приміщень, східноpodільські говірки, номінація.

The article deals with the systemic description auxiliary household buildings also motivational features which are relevant for these names in the dialects of Eastern Podillya are elucidated.

Key words: lexico-semantic group, names, nominations, auxiliary household buildings, dialects of Eastern Podillya.